

Svědectví památníků zaznamenaných v archivu Iwitness jako podklad zkoumání kvality odpovědného občanství v lokalitě Brno

Slavomír Lesňák, Vladimír Holík, Jakub Vatter¹

Abstract: The following text is the first part of the research project, which is fulfilling the basis for the analysis of the quality of a responsible citizenship manifested by a reminiscence of the historic and moral value of the specific historical sites in Brno dating from the WWII period. The research method is based on oral history. The interviews with the contemporary witnesses were found in the Iwitness Archive and their selection was based on the allegiance to the preferred locations within Brno. The interviews were analyzed in terms of content and form and will serve as one of the sources for the scrutiny of the responsible citizenship in the sites associated with the stories of the contemporary witnesses.

Keywords: Brno, holocaust, witness, citizenship, memory place

Jedním z cílů projektu *Místa historické paměti jako indikátor odpovědného občanství a historického vědomí* (GAMU) je na základě analýz výpovědí pamětníků propojit téma historického vědomí s konceptem odpovědného občanství a s ním související občanskou angažovanost. Následující text je první výzkumnou částí záměru projektu, která plní účel podkladu pro analýzu kvality odpovědného občanství projevujícího se připomínáním si historické a morální paměti, které se vážou ke konkrétním místům v lokalitě Brna v období druhé světové války.

Z hlediska cílů kvalitativního výzkumu se zaměříme na hledání nových souvislostí, objevování vztahů mezi minulostí a přítomností a přispívání k porozumění kultury, ve které žijeme.² Využijeme k tomu online archiv svědectví portálu Iwitness, kde se nachází záznamy oral history týkající se míst s historickou a morální pamětí i na území města Brna.

Charakteristika výzkumného zdroje

Iwitness je webovým nástrojem Archivu vizuální historie příslušícím pod Univerzitu Jižní Kalifornie (USC Shoah Foundation Visual History Archive).³ Institut

1 Autorský kolektiv je složen z odborného pracovníka a studentů učitelství historie a občanské výchovy
2 VANĚK, M. – MÜCKE, P. – PELIKÁNOVÁ, H.: Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 136. Cíle kvalitativního výzkumu autoři definovali následovně: a) zodpovídat určité otázky, b) hledat nové souvislosti, objevit vztahy mezi minulostí a přítomností, c) zaznamenat a vyhodnotit činy jednotlivců, skupin a institucí, d) navrhnout a uplatňovat teorie, e) přispět k porozumění kultury, ve které žijeme. Podobně v: (HENDL, J.: Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace. Praha, Portál, 2005, s. 135-138.

³ Přístupný online: <https://iwitness.usc.edu/sfi/>

umožňuje přístup k více než 1500 životním příběhům, svědectvím přeživších a svědků holocaustu a genocid uloženým ve formě rozhovorů. IWitness zpřístupňuje některé lidské příběhy učitelům a studentům sekundárního a terciálního vzdělávání přes multimediální online aktivity, většina z nich ovšem stále čeká na zpracování. Zatímco v archivu Iwitness je pro vzdělávání přístupných „jen“ 1500 svědectví, dalších cca 55 000 nahrávek rozhovorů je uložených v Archivu vizuální historie Nadace Šoa USC, které jsou přístupné badatelům z celého světa na několika místech na základě certifikovaného požadavku.⁴

Jedním z důvodů zařazení IWitness jako výzkumného zdroje je jeho zacílení na připomínání si událostí z minulosti, se kterými pracují učitelé dějepisu, výchovy k občanství a základů společenských věd. Podpora občanské uvědomělosti a angažovanosti prostřednictvím zpracovávání historických příběhů do edukačních nástrojů využitelných institucionálně i individuálně je vhodným interdisciplinárním propojením a podkladem pro spolupráci odborníků z oblasti historie a výchovy k občanství.

Identifikovaná místa byla po dalším specifikování⁵ a srovnání navštívena během terénního výzkumu. Na základě návštěvy míst došlo k evidenci existence památníků či připomínek jako projevu udržování historické paměti.⁶

Biografická metoda a místa paměti

Biografická metoda oral history přináší oproti klasickým historickým metodám nové kontexty jako emoce a tělesnost, které jsou navíc propojené s konkrétními místy paměti. Výzkumníci nejprve přistoupili k rešerším výskytu signifikantních brněnských míst paměti spojených s událostmi holocaustu a genocidy v období druhé světové války a protektorátu v archivu USC Iwitness. Autoři identifikovali místa a osoby, které k daným místům vážou také vzpomínky, u kterých je předpoklad, že by si je občanská společnost chtěla či měla připomínat. Po vytipování míst s historickou a morální pamětí a vyhledání svědectví přeživších a hrdinů v databázi archivu oral history v napojení na vytipovaná místa následují další části výzkumu: zpracování historického kontextu a události vážící

4 Přístupovým bodem k archivu v česko-slovenském prostoru je v ČR Centrum vizuální historie Malach, které sídlí na Matematicko-Fyzikální fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

5 Např. i pomocí publikace BRUMMER, A. – KONEČNÝ, M.: Brno – nacistické. Průvodce městem. Brno: Host, 2013.

6 Více viz ASSMANN, J.: Kolektivní paměť a kulturní identita. In: Kratochvíl, A. (ed.): Paměť a trauma. Pohledem humanitních věd. komentovaná antologie teoretických textů. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR/Akropolis, s. 50-61. nebo LESŇÁK, S.: Etické kontexty kulturní regionální identity v oblasti vzdělávání. In: Malík, B. (ed.): Formovanie identity v čase a priestore. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2017, s. 366-376.

se k místu, srovnání obsahu svědectví s odbornou historickou literaturou; terénní výzkum a analýza existence památek artefaktů připomínání zkoumaných události v konkrétní lokalitě; analýza stavu občanské angažovanosti a zkoumání její kvality v dané lokalitě.

Konfrontování nejen velkých dějin ale i aktivit občanské společnosti od druhé poloviny dvacátého století do současnosti pomocí oral history vnímáme podobně jako Vaněk a kol. - jako demokratizační nástroj nebo otevření nových kontextů.⁷ Jsme si ale vědomi specifík metody oral history a akceptujeme upozornění P. Nory⁸ o nevyhnutnosti a hodnotě profesionálního historického bádání⁹, rovněž i etické aspekty zpřístupňování orálně-historických pramenů, jak na ně upozorňuje např. Jiří Hlaváček.¹⁰

Místa paměti¹¹ v odborné literatuře

Místům paměti jako podkladu historického vědomí a připomínání se u nás částečně věnoval¹² před více než půlstoletím Vojtěch Holeček (50. léta ovšem dílo značně ideologicky poznamenaly, v Brně označil za místa spojené s druhou světovou válkou Špilberk a Kounicovy koleje), v duchu konceptu Pierra Nory se tématu nedávno v Čechách věnoval kolektiv autorů pod vedením Petra Nosálky¹³, norovský koncept využívá i Barbora Novotná¹⁴ při hledání významů symboliky paneláků. Vyčerpávající přehled koncepcí míst paměti (od H. Bergsona po S. Schamu¹⁵) podává sociolog Jiří Šubrt¹⁶, místa paměti jako živý vztah mezi prostorem a identitou na příkladu konkrétního

7 „Oral history je typická svým demokratizujícím pojetím dějin.“ 7 VANĚK, M. – MÜCKE, P. – PELIKÁNOVÁ, H.: Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 16.

8 NORA, P.: Světový nástup paměti. In: Kratochvíl, A. (ed.): Paměť a trauma. Pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů. 1. vydání. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR/Akropolis, s. 62 – 72. O vztahu míst paměti a katedrovou historií se zamýšlel i autor RANDÁK, J.: Historie v současném i budoucím veřejném prostoru-úvahy o dějinách a paměti. In: Forum Historiae. Časopis a portál pre históriu a príbuzné spoločenské vedy 2, 2008, No. 1, s. 14-22.

9 Pro účely srovnání a syntézy pracuje jiný projektový tým klasickými metodami historického bádání, které budou rovněž publikovány.

10 Z těchto důvodů neuvádíme kompletní data narození a další osobní údaje analyzovaných respondentů. Hlaváček, J.: Etické aspekty zpřístupňování orálně-historických pramenů (nejen) ve virtuálním prostoru. In: memo. Časopis pro orální historii. 2019, roč. 9, č. 2, s. 26-40.

11 Dle Aleidy Assmannové jsou místa paměti rozříštěné fragmenty ztracené či zničené životní souvislosti. ASSMANNOVÁ, A.: Prostory vzpomínání. Podoby a proměny kulturní paměti. Praha: Karolinum, 2018, s. 348.

12 HOLEČEK, V.: Památná místa boje československého lidu proti fašismu: [Sborník]. 2. dopln. vyd. Praha: Naše vojsko, 1955. Dokumenty. Edice Svazu protifašistických bojovníků.

13 NOSÁLEK, P., (ed.): Místa Paměti národa: průvodce po místech spojených s událostmi 2. světové války. V Brně: Jota, 2015.

14 NOVOTNÁ, B.: Panelák jako symbol a místo paměti. In: Sociální studia 7, 2010, No. 3, s. 127–131.

15 SCHAMA, S.: Krajina a paměť. Praha: Argo, 2007.

16 ŠUBRT, J.: Antinomie sociální paměti. In: Sociológia - Slovak Sociological Review, 2/2011, s. 133-157.

místa v Budapešti zkoumá Gábor Oláh.¹⁷ Autoři studie *Paměť a prostor: Reprezentační strategie společnosti vzpomínání v postindustriálním městě* vnímají místa paměti jako signifikantní projev postmoderní transformace a nostalgickou historizaci architektury.¹⁸ Gêrôme Truc varuje před transformací místa paměti jako mentální reprezentace minulých událostí do podoby suvenýru¹⁹, v podobném duchu se vyjadřuje i Tomáš Sniegoň, když upozorňuje na amerikanizaci tématu (například i v podobě sběru rozhovorů v 90. letech Spielbergovou nadací Survivors of the Shoah Visual History Foundation).²⁰ Proč získávají místa paměti takovou popularitu v publicistice i odborných textech?, ptá se Miroslav Hroch. Jeho odpovědí je, že „aplikace míst paměti dobře zapadá do kontextu proměňujících se koordinát, podle nichž současníci vnímají svět.“²¹ V návaznosti na aplikaci struktury sociálních systémů koncepce Parsonse Jiřím Šubrtem na sociální fenomén – historické vědomí (adaptace-cíle-integrace-udržování vzorců), vnímá Hroch udržování vzorců jako úkol kolektivní paměti. U zpracovávání míst paměti tedy nejde o nové poznatky ale o aktualizaci v novém společenském kontextu. Účel zpracovávání a připomínání jednotlivých míst paměti je tedy instrumentální – výběr míst může plnit různé společenské zadání (připomínání si vzácnosti demokracie, výchova, ale i ideologický boj apod.).

Aspekty odpovědného občanství

I my vnímáme místa paměti instrumentálně – jako součást zkoumání a podkladu odpovědného občanství²², zejména v jeho etické a výchovné složce. „Klasik“ Maurice Halbwachs tu vidí prostor pro morální souvislost: „od chvíle, kdy tvoříme spolu se svědky

¹⁷ GÁBOR O.: Kolektivní paměť, prostor a významy. Případ náměstí Svobody v Budapešti. In: Sociologický časopis 49, 2013, No. 5, s. 729-750.

¹⁸ BURZOVÁ LUPTÁK, L. - DVOŘÁKOVÁ, I. - HEJNAL, O.- RŮŽIČKA, M. – TOUŠEK, L.: Paměť a prostor: Reprezentační strategie společnosti vzpomínání v postindustriálním městě. In: Sociální Studia 10, 2013, No. 4, s. 107–126. Umělecky se tématu českých míst věnuje zase fotograf Jaroslav Bárta. BÁRTA, J. – ČORNEJ, P. – DEJMALOVÁ, K.: Místa hodná paměti. Lomnice nad Popelkou: Studio JB, 2002.

¹⁹ TRUC, G.: Memory of places and places of memory: for a Halbwachsian socio-ethnography of collective memory. In: International Social Science Journal 62, 2011, No. 203-4, s. 147-159.

²⁰ Podle Sniegoňe zůstala nakonec aktivity této nadace bez „poselství a bez „návodu“, jak má být holocaust zapsán do českých a slovenských dějin.“ SNIEGOŇ, T.: Evropeizace holocaustu a česká národní identita. In: Šustrová, R. - Hédlová, L. (ed.): Česká paměť: národ, dějiny a místa paměti. Praha: Academia, 2014, s. 90-91. Patronát nad plody práce Spielbergovy nadace přebrala Univerzita Jižní Kalifornie a dnes vytvořila veřejný formát archivu i portálu pro učitele Iwitness, kde se nachází stovky lekcí i návodů, jak pracovat s tématem holocaustu a genocid i v českém a slovenském prostoru.

²¹ HROCH, M.: Paměť a historické vědomí v kontextu národní pospolitosti. In: ŠUSTROVÁ, Radka a Luba Hédlová, (ed.): Česká paměť: národ, dějiny a místa paměti. Praha: Academia, 2014, s. 34.

²² Viz např. ŠTĚRBA, R. - GOŇCOVÁ, M. - ŠKERLE, M. - SEMOTAMOVÁ, K. – KADLEC, O. - RESL, A.: Kompetence pro odpovědné občanství. 1. vyd. Praha, 2018. 30 s.

jednu skupinu a uvažujeme stejně o různých souvislostech, tak zůstáváme v kontaktu s touto skupinou, uchováváme si schopnost ztotožňovat naši a její minulost.²³ Přijímáme tuto minulost, pracujeme s ní v přítomnosti, abychom mysleli na budoucnost. Uvažujeme proto v jonasovském²⁴ duchu odpovědnosti za budoucnost v kombinaci s patočkovským konceptem tzv. velkého češství. Velké „češství“ se orientuje na svět, věnuje mu své hodnoty, aktivně se o něj o stará, malé „češství“ je naopak ponořené do sebe (a do své nacionality).²⁵ Aktualizace reflexe a rozšiřování povědomí o místech s pamětí v napojení na konkrétní lidské osudy je snahou o udržení trendu demokratického univerzálního rámce občanství.²⁶ I z tohoto důvodu jsme se rozhodli v dostupném archivu oral history kromě vzpomínek poškozených přeživších z tradičních brněnských míst holocaustu a druhé světové války stanovit další kritérium vyhledávání, a sice pozitivní příklady odpovědnosti a lidskosti. Kromě zkoumání trpkých zážitků pamětníků jsme hledali i příběhy pozitivní, které mohou být součástí klasické cesty etiky ctnosti (pozitivní vzory ve výchově k občanství).²⁷

Sociologové Zygmunt Bauman a Leonid Donkis²⁸ charakterizují fašismus a komunismus jako zosobněné, zhmotněné - pevné zlo, na rozdíl od zla postmoderního, které je tekuté, nestálé, proměnlivé, často neviditelné, bez jasného nositele. Události svázané s našimi místy paměti se pojí ještě se starým zlem, jejich současné připomínání a reflektování se ovšem pojí již s dobou tekutou: mikro-historické vnímání míst a osob napojené na současný mediální svět, sociální a internetové sítě umožňující flexibilní individuální poznávací přístup nových generací můžeme označit za most mezi tímto starým a novým zprostředkováním historického vědomí (etického odkazu minulosti).²⁹

²³ HALBWACHS, M.: Kolektivní paměť. Praha: SLON, 2009, s. 54.

²⁴ JONAS, H.: Princip odpovědnosti. Pokus o etiku pro technologickou civilizaci. Praha: OIKOYMENH, 1997.

²⁵ PATOČKA, J.: Češi II. Praha: Oikoymenh, 1999, s. 299. Více o náhledu na velké češství a etický ideál bojovníků Patočky je např. i v: LESŇÁK, S.: Solidarita otrávených v době ekologické krize. In Lesňák, S. - Vacková, B.: Jan Patočka a naše doba. Sborník příspěvků mezinárodní konference. Brno: Masarykova univerzita, 2018. s. 67-76.

²⁶ Sociolog Csaba Szaló vnímá zviditelnění pravé tváře minulosti jako věc etiky, nová zkušenost může totiž proměňovat to, co vnímáme jako spravedlivé. SZALÓ, C.: Paměť míst: kulturní sociologie vzpomínání. Praha: Sociologické nakladatelství, 2017, s. 147.

²⁷ Viz např. Platón či Aristoteles.

²⁸ BAUMAN, Z. – DONKIS, L.: Tekuté zlo. Život bez alternativ. Praha: Pulchra, 2018.

²⁹ Portál IWitness umožňuje vytvoření tzv. Iwalk – pouštění autentických svědectví na autentickém místě (existuje k tomu i mobilní aplikace pro individuální i kolektivní připomínání si událostí).

Tento třetí přepojující etický aspekt³⁰ můžeme považovat za další část podkladu pro tvorbu odpovědného občanství pomocí historie a etiky.

Analýza rozhovorů

V online archivu Iwitness se nachází 70 záznamů, která mají nějakou spojitost s Brnem, drtivá většina má souvislost s druhou světovou válkou. V archivu je 67 záznamů židovských přeživších, 2 romských přeživších, 1 účastník vojenských soudů; 33 záznamů je v češtině, 26 v angličtině, 4 v němčině, 2 v maďarštině, po jednom ve španělštině, ruštině, francouzštině a slovenštině; byly nahrávány ve 12 krajínách světa; jde o 34 žen a 35 mužů). V rámci analýzy svědectví přeživších židovského holocaustu se mezi místy v Brně, na která pamětníci nejčastěji vzpomínali, opakovaně vyskytovaly následující lokace: dnešní ZŠ Merhautova 37, vlakové hlavní nádraží, židovské gymnázium v Brně na ulici Hybešova, výjimečně vězení na Špilberku, Cejlu a Kounicových kolejích, v záznamech najdeme i odkazy na brněnskou Riviéru, hořící synagogu, židovský sirotčinec. Tematicky můžeme rozdělit výpovědi o Brně na opis běžného předválečného života (symbióza Židů, Němců a Čechů, náboženský, školský, kulturní a pracovní život); opis antisemitismu po nástupu nacismu; příprava na deportace a samotné deportace; poválečná sociální adaptace; výjimečně se vyskytují zkušenosti s vězením. V dalším textu se pokusíme přinést poznatky týkající se nejfrekventovanějších míst, která jsou spjata s tragickými událostmi druhé světové války.

Vybrané lokality, tedy ZŠ Merhautova a brněnské hlavní nádraží (příp. židovské gymnázium na ulici Hybešova) byly vybrány na základě vyššího výskytu ve zkoumaných svědectvích. Vlastní výběr pamětníků proběhl na základě vyhledávání v portálu Iwitness zadáním hesla *Brno (Brün)*. Při následné analýze byla vyslechnuta všechna svědectví, obsahující zmíněné heslo, přičemž byl ke každému pamětníkovi vytvořen krátký medailon pro následný výběr hlubší analýzy jejich příběhu.³¹

³⁰ Jonasovský jako první, patočkovský jako druhý, baumanovsko-donkisoivský jako třetí.

³¹ Za zmínku též jistě stojí pobočný tábor Auschwitz – Brünn, jehož budovy byly rozesety napříč tehdejšími městy. Vzhledem k tomu, že nacistická vyhlazovací mašinérie nenasazovala z preventivních důvodů do těchto pobočných táborů vězně lokální národnosti, dozvíme se, že osazenstvo tohoto koncentračního tábora tvořili téměř výlučně polští političtí vězni. Jejich svědectví, ačkoliv jsou jména některých z vězňů známa, se bohužel na portálu Iwitness nenachází. To lze přičíst poměrně malému osazení tohoto pobočného tábora, stejně tak jako vysoké mortalitě nasazených vězňů. PÁRALOVÁ TARDY, M. – PIĘTKA, B.: Podobóz KL Auschwitz - Brünn w Brnie (1943-1945): 70. rocznica utworzenia podobozu KL Auschwitz na ziemi

Místa paměti ZŠ Merhautova 37 a hlavní nádraží v Brně

K bývalému koncentračnímu středisku ZŠ Merhautova a následnému místu deportací - hlavnímu nádraží se v archivu IWitness váže 11 rozhovorů. Kvůli návaznosti místa koncentrace a následné deportace jsou v rozhovorech tyto místa zmiňovány společně, proto jsme se i my rozhodli tyto místa při bádání neoddělovat. Jelikož byli takřka všichni dotazovaní přeživší v časech druhé světové války v dětském nebo raném dospělém věku, jsou jejich vzpomínky na daná místa mlhavá či pro hlubší analýzu nedostačující (zdrželi se tam pouze krátký časový úsek). Panuje mezi nimi shoda, že na ZŠ Merhautova strávili zpravidla 2-3 dny (doba potřebná pro koncentraci, registraci 1000 lidí a pro proceduru odevzdání majetku); shoda panuje i ohledem nepříznivých hygienických podmínek a lůžek (špína, tlačence, dlouhé fronty, zastíněná okna kvůli utajení apod.). Pamětníci se naopak neshodli ohledem formy transportu do koncentračních táborů, který následoval po opuštění koncentračního střediska ZŠ Merhautova (přesun z Merhautovy probíhal dle dotazovaných na nádraží pěšky i tramvají, z nádraží Brna do koncentračních táborů zase osobní i nákladní dopravou). Různorodost vzpomínek evidujeme i ohledem detailů povolené váhy zavazadel apod. Nikdo z pamětníků nezmínil úmrtí (která byla realitou), někteří vzpomínají na násilí, nejistotu z budoucnosti a zoufalství. Jeden z přeživších dodal, že už ve škole se stali vězňami, jelikož byli omezeni na osobní svobodě.

Jelikož se k Základní škole Merhautova a Hlavnímu nádraží v Brně vážou vzpomínky konkrétních lidí na negativní události celospolečenského významu, považujeme je za místa paměti, které mají potenciál rozvíjet odpovědné občanství. V rámci směřování tvorby konceptu odpovědného občanství jsme proto na místě ověřili existenci společenské reflexe a občanské připomínky. Výsledky jsou částečně pozitivní: na budově školy se nachází plaketa připomínající pohnutý osud budovy, na základní škole

czeskiej = Pobočný Osvětimský tábor Brün v Brně (1943-1945) : 70. výtočí vzniku pobočného tábora KL Auschwitz na českém území. Oświęcim: Towarzystwo Opieki nad Oświęcimiem, 2013, s. 24-33. Jsme ale přesvědčeni o vhodnosti zařazení i této lokality do projektu, a to hned z několika důvodů. Předně můžeme spekulovat, do jaké míry je široká veřejnost obeznámena s tím, že se na území města Brna nacházel pobočný tábor nechvalně proslulého vyhlazovacího tábora v Osvětimi. Dalšími, ne tak zásadními, důvody mohou být i aktuální situace v lokalitě ubikací vězňů v dnešních sadech Národního odboje na ulici Šelepova, tedy špatně čitelný a snadno přehlédnutelný památník připomínající ponurou minulost místa. Co však považujeme za nejdůležitější přínos pro posílení odpovědného občanství na příkladu hrdinství je fakt, že se občané města Brna, jmenovitě: „Ing. Jiří Kavan, František Nedvěd, Rudolf Rys, Vladislav Sikora, Richard Sotona, bratři Pokorníkové a řemeslník – malíř Horák“ aktivně podíleli na pomoci politickým vězňům v tomto táboře a to zejména dodávkami potravin, dopisů a tisku, ačkoliv si museli být vědomi přísných trestů, které jim za tuto činnost hrozily. Tamtéž, s. 31.

probíhá i každoroční připomínka obětí holocaustu konaná v Den památky obětí Holocaustu.³² Ve vestibulu Hlavního nádraží v Brně se v současné době se nachází

32 Ruty Blažková: rozhovor byl pořízen 21. března roku 1996 v českém jazyce, v době konání rozhovoru jí je 67 let. Kód rozhovoru v archivu: 12656. Dostupné online: *Ruty Blažková - Jewish survivor* [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné na:

<https://iwatch.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=13293&segmentNumber=0&returnIndex=0&contentTypeView=1&pg=2>

Eva Gross: rozhovor proběhl v angličtině dne 20. února 1996 v Londýně, kdy bylo pamětnici 73 let. Pamětnice je v rozporu s ostatními přeživšími ohledem povolené váhy zavazadel při transportu z Brna. Kód rozhovoru v archivu: 10030. Dostupné online: *Eva Gross - Jewish survivor* [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné na:

<https://iwatch.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=11949&segmentNumber=41&returnIndex=0&contentTypeView=1&pg=2>

Zuzana Weiszová: rozhovor proběhl 14. února 1996 v Brně v českém jazyce, v době odsunu do Terezína bylo paní Weiszové 7 let, v době konání rozhovoru jí bylo 61 let. Kód rozhovoru v archivu: 9574. Dostupné online: *Zuzana Weiszová - Jewish survivor* [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné na: <https://iwatch.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=11732&segmentNumber=2&returnIndex=6&contentTypeView=1&pg=2>

Doris Grozdanovicová: rozhovor pořízen 7.4. 1996 v Praze v českém jazyce, kdy bylo přeživší 70 let. Kód rozhovoru: 24083. Dostupné online: *Doris Grozdanovicová - Jewish survivor* [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné na:

<https://iwatch.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=24987&segmentNumber=2&returnIndex=1&contentTypeView=1&pg=>

pamětní deska dedikovaná pouze nuceně nasazeným na práce v Německu a podrobených zemích. O proběhnuvších deportacích Židů z tohoto nádraží však nikde není pojednáno. Jelikož mezi lety 1941 až 1943 proběhlo 12 transportů, ve kterých bylo násilně deportováno 10 062 Židů, přičemž zpět se jich vrátilo pouze 698³³, je dle konceptu odpovědného občanství vhodné otevřít diskusi o nápravě, jelikož vestibulem proudí denně tisíce lidí.

Další potenciální místa paměti

Miriam Laurenčíková: rozhovor byl pořízen 1. června 1996 v Olomouci, byl veden v českém jazyce. V době odsunu do Terezíně bylo paní Laurenčíkové 15 let a v době konání rozhovoru bylo pamětnici necelých 70 let. Kód rozhovoru: 13110. Rozhovor je dostupný online: Miriam Laurenčíková - *Jewish survivor* [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné na: <https://iawitness.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=14173&segmentNumber=11&returnIndex=3&contentView=1&pg=2>

Dina Gottliebova-Babbitt: rozhovor byl nahrán v Kalifornii ve městě Felton v září 1998 v anglickém jazyce, pamětničce bylo 75 let. Kód rozhovoru: 46122. Dostupný online: Dina Gottliebova-Babbitt - *Jewish survivor* [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné na: <https://iawitness.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=48475&segmentNumber=17&returnIndex=0&contentView=1&pg=2>

Helene Kessler: rozhovor byl pořízen 7.11. 1996 v Leonbergu v Německu v německém jazyce, pamětničce bylo 74 let. Kód rozhovoru: 22712. Dostupné online. Helene Kessler - *Jewish survivor* [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné na: <https://iawitness.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=23660&segmentNumber=72&returnIndex=0&contentView=1&pg=2>

Franz Spitzer: absolvoval náročný transport z Brna do Minsku. Rozhovor byl pořízen 16. 7. 1997 v Curychu ve Švýcarsku v německém jazyce, pamětníkovi bylo v čase rozhovoru 72 let. Dostupné online: Franz Spitzer - *Jewish survivor* [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné na: <https://iawitness.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=34816&segmentNumber=59&returnIndex=1&contentView=1&pg=2>

Lidmila Bublová: rozhovor byl pořízen v českém jazyce 17. ledna 1996 v Praze, v době kdy bylo pamětnici necelých 69 let. Kód rozhovoru: 8165. Dostupné online: Lidmila Bublová - *Jewish survivor*. [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné na: <https://iawitness.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=10343&segmentNumber=12&returnIndex=0&contentView=1&pg=2>

Felix Winkler: rozhovor byl vykonán 25. 4. 1996, pamětníkovi bylo 70 let, byl veden v anglickém jazyce. Kód rozhovoru v archivu: 13740. Rozhovor je dostupný online: Felix Winkler - *Jewish survivor*. [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné na: <https://iawitness.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=14477&segmentNumber=18&returnIndex=1&contentView=1&pg=2>

Eric Nash: rozhovor proběhl 26. 3. 1995 v Forest Hills, pamětníkovi je v čase rozhovoru 85 let, byl veden v anglickém jazyce. Kód rozhovoru v archivu: 1581. Rozhovor je dostupný online: Eric Nash - *Jewish survivor*. [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné na: <https://iawitness.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=1612&segmentNumber=57&returnIndex=1&contentView=1&pg=2>

33 *Historie Židů v Brně* [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné z: <https://www.zob.cz/obec/historie-a-soucasnost/historie-zidu-brne/>

Žádná další brněnská místa spojené s událostmi druhé světové války nemají na IWitness takovou četnost vzpomínání kromě Židovského gymnázia na Hybešově ulici.³⁴ Osm svědectví popisuje důvody navštěvování školy, formu a kvalitu výuky, pamětníci ukazují i fotografie svých tříd a popisují nízké počty přeživších. Na školu mají všichni dotazovaní dobré vzpomínky, které se vážou i k vystavění maturitního vysvědčení po válce bez skutečného absolvování maturity (jelikož nebyla ani umožněna) - jako projev dobré vůle zbytku přeživších profesorů.

Záznamy spojené s věznicemi (pamětnice vězněná na Cejlu³⁵ ani pamětník vězněný na Kounicových kolejích) nepřinášejí nové informace. Obsažnější informace nacházíme v popisu režimu vězení na hradě Špilberk. Svědectví pamětníka o vězení na základě angažování se v socialistických studentských spolcích přináší kromě názoru, že šlo spíše o izolaci (1939) než o vězení (usuzuje tak na základě toho, že nebyl vyslýchán a nic mu nebylo prokázáno ba ani zdůvodněno) informace o denním a pracovním režimu a rovněž o vyžádané dopisové interakci s rodinami z důvodu doplňování oblečení a hygienických potřeb.³⁶

Jako místo paměti můžeme bezesporu označit brněnskou tzv. Velkou synagogu na Spálené ulici, která padla za oběť nacistům hned druhý den protektorátu, na přivítání Adolfa Hitlera. Tuto událost líčí v archivu IWitness záznam jednoho pamětníka, který

³⁴ Jelikož toto místo pro náš výzkum není prioritní, neuvádíme konkrétní pamětníky (za poznámku ovšem stojí, že při terénním průzkumu nebyla na místě nalezena žádná připomínka školy, ve které studovali židovští studenti z celého protektorátu).

³⁵ **Adolfína Sovová.** Rozhovor proběhl 6. června 1996 v Praze, veden českém v českém jazyce. V době zatčení bylo pamětnici 22 let a v době konání rozhovoru bylo pamětnici necelých 78 let. Kód rozhovoru v archivu: 16227. Dostupné online na: <https://iwwitness.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=16535&segmentNumber=16&returnIndex=5&contentView=1&pg=2>

³⁶ **Bedřich Selinger.** Rozhovor proběhl 7. března 1997 v Teplicích, je veden v českém jazyce. V době zatčení bylo pamětníkovi 19 let a v době konání rozhovoru bylo pamětníkovi necelých 77 let. Kód rozhovoru v archivu: 26797. Dostupné online na: <https://iwwitness.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=28899&segmentNumber=37&returnIndex=2&contentView=1&pg=2>

potvrzuje už známe informace.³⁷ Jde ovšem o vzpomínku očitého svědka, která je využitelná v terénní výuce i v občanském připomínání přímo na místě.³⁸

Pozitivní příklady jednání jako podklad odpovědného občanství

Když jsme zmiňovali, že jsme se pokusili vyhledat i pozitivní příklady vhodné pro uplatnění vzoru (etiky ctnosti), narazili jsme na dvě svědectví, které toto kritérium splňují. První je od slovensko-maďarského Žida Andrew Steinera, ke kterému se váže v Brně několik míst³⁹, jelikož působil v Brně jako architekt.⁴⁰

Andrew Steiner (známý i jako Andrej Šteiner nebo Endre Steiner) podává informaci o lidskosti německého důstojníka, který projevil lidskost a varoval ho před znovuzatčením (hned po signování kolaudačních dokumentů budovy, kterou němečtí okupanti plánovali zabrat). Dál podává svědectví o sebe samém: o své účasti v podzemních aktivitách⁴¹ v bratislavské pracovní skupině⁴² v rámci správního orgánu slovenského státu – Ústředny Židů. Andrew Steiner opisuje riskantní spolupráci a podplácení nacistických špiček pro účely zastavení deportací slovenských, ba i

³⁷ **Sydney Schwimmer**: rozhovor byl pořizen 6. května 1996 v Miami (USA) v anglickém jazyce. V době zatčení bylo pamětníkovi 24 let a v době konání rozhovoru bylo pamětníkovi necelých 80 let. Kód rozhovoru v archivu: 14737. Dostupné online: Sydney Schwimmer - Jewish Survivor. [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné z .

<https://iewitness.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=15434&segmentNumber=30&returnIndex=4&contentView=1&pg=2>

³⁸ Terénním průzkumem bylo zjištěno, že se zde žádná kamenná připomínka nevyskytuje, digitální památník postavený na svědectví očitého svědka by tedy byl přínosem. Za zmínku ovšem stojí, že na místě se konají jednou ročně občanské shromáždění.

³⁹ Sám mluví o meziválečném studentském a multikulturním společenském životě v Brně, později o své práci v souvislosti s výstavbou domu na ul. Kpt. Jaroše (zatčení Gestapem).

⁴⁰ Andrej Šteiner je zařazen mezi nejvýznamnější meziváleční architektky v Brně. Viz např.: architektonický portál: <https://www.bam.brno.cz/architekt/37-endre-steiner> Za svou architektonickou činnost v Brně získal v roce 2004 i čestný doktorát Masarykovy univerzity. Domy, které projektoval, nemají dnes žádné připomínky, které by odkazovali na jeho dílo nebo protinacistické aktivity (jediná připomínka je existence kavárny pojmenované po A. Steinerovi na Gorkého 9 v domě, který projektoval).

⁴¹ Narodil se v roce 1908 v Dunajské Středě, rozhovor zaznamenaný v roce 1995 v Atlantě v USA v anglickém jazyce, pamětníkovi bylo 87 let. Kód rozhovoru v archivu: 5154. Dostupné online: Andrew Steiner - Jewish Survivor. Dostupné na: <https://iewitness.usc.edu/sfi/Watch.aspx?testimonyID=7025&segmentNumber=0&returnIndex=0&contentView=1&pg=2>

⁴² O těchto činnostech A. Steinera se dovíme i z článku autorů: FATRAN, G.: The “Working Group”. In: Holocaust and Genocide Studies 8, 1994, No. 2, s. 164-201. Anebo i v: MEŠKOVÁ HRADSKÁ, K.: Attempts of the “Working Group” to Save Jews from Deportations. In: Hlavinka, J. - Kubátová, H. - Blaščák, F.: Uncovering the Shoah: Resistance of Jews and Efforts to Inform the World on Genocide Proceedings from the Conference Žilina, Slovakia, 25 –26 August 2015. International Christian Embassy Jerusalem Historical Institute of Slovak Academy of Sciences s. 78-87. Dostupné online: http://vrbawetzler.eu/img/static/Prilohy/Proceedings_from_Conference_Zilina_2015.pdf#page=63

evropských Židů (akce Evropa), rovněž nápad pozměnit slovenské koncentrační tábory na pracovní kvůli získání výjimek z deportací, a nakonec mluví i o své pomoci navracejícím se přeživším z táborů (rovněž o práci na pomoc emigrantům v USA). Pozitivně laděné svědectví obsahující lidskost, statečnost a obětavost (risk vlastního života) je možné v terénu spojit s domy, které Steiner projektoval a stavěl (Gorkého č. 38 – v domě dnes na jeho památku existuje kavárna s jeho jménem a dům na ul. Kapitána Jaroše č. 2, ke kterému se váže příběh s nacistickým důstojníkem).

Druhým statečným příběhem je vypravování pani Ruth Felix, rodáčky ze Strážnice, která spolu se svým manželem dostala ve svých 17 letech na starost 80 židovských sirot, o které se starala v židovském sirotčinci (místo paměti - Štefánikova 54) po tom, co předcházejícího správce Rudolfa Haase za údajnou protistátní činnost popravili.⁴³ S dětmi absolvovala i transport do Terezína (1941), kde v starostlivosti o děti pokračovala. Navzdory tragickému příběhu rodiny i emocionální frustraci kvůli omezením židovského obyvatelstva, přijala ještě jako dítě odpovědnost za děti. Za zmínku stojí i její poválečné svědectví proti vrahům jejího otce Hermana Felixe.⁴⁴

Závěr

V rozhovorech jsme si všimli plynulost odpovědí, komfort mluvení v rodném či cizím jazyce, věk pamětníka během událostí, na které rozpomíná, věk v čase rozhovoru, formu vyprávění (wir forma převládala přirozeně ve výpovědích v případě přítomnosti rodiny nebo skupiny, ich forma během individuálních zážitků; s přibývajícím věkem pamětníků převládala právě ich forma). Váhavost pamětníků jsme připisovali věku a časové vzdálenosti vzpomínek (paměť obecně lépe sloužila vzdělanějším a aktivnějším respondentům), ovšem mohla být i příčinou o snahu vylepšování svého vlastního obrazu. Jelikož jsme se soustředili na události spojené s místy v Brně, kde nebylo příliš příležitosti k pochybení ani vylepšení svého konání (krátkodobé shromáždění ve škole Merhautova a transport, většina respondentů byla navíc ještě v dětském věku), pochybnosti mohli vzbuzovat přeživší, kteří již vykonávali práci (R. Felix), nebo

⁴³ Dle Ruth Felix byla příčina banální, při inventurní kontrole se zjistilo, že v zásobách sirotčince byly i konzervy sardinek, co bylo pro Židy zakázáno. Terénním průzkumem nebyla zjištěna žádná trvalá připomínka událostí, v budově je i dnes sociální zařízení.

⁴⁴ Více např. zde: LESŇÁK, S.: The Holocaust and Its Contexts in Strážnice and Svatobořice Based on Oral Testimonies. In Lesňák, S. - NOVÁK, S. - PORUBJAK, M. (eds.): SPOLEČNÝ VZDĚLÁVACÍ PROGRAM PŘESHRAŇIČNÍHO EXKURZNÍHO VYUČOVÁNÍ JAKO PODPORA VÝCHOVY K OBČANSTVÍ SBORNÍK Z KONFERENCE 14. a 15. listopadu 2018 Skalica – Hodonín. 1. vyd. Brno: Munipress, 2019. s. 216-225.

spolupracovali s nacistickým režimem (A. Steiner). Oba přeživší spolupracovali s dotazujícími, reagovali svižně, své paměti vydali i knižně⁴⁵, nebo se staly námětem pro film⁴⁶, čímž se ochotně vystavili obecnému ověření (tudíž se nemají čeho obávat). I proto považujeme jejich svědectví v spojitosti s místy paměti jako podklad pro výchovu k odpovědnému občanství za využitelné.

⁴⁵ FELIXOVÁ, R. - WIEHN, R.R.: Sílu žít dál. Praha: Sít', 1997.

⁴⁶ LICHTENSTEIN, B.: Andre's Lives. ICARUSfilm, 1999.